

«Часопис Київського університету права» започатковує нову рубрику, присвячену провідним вітчизняним правознавцям, чий імена золотими літерами вписані в книгу пам'яті української юриспруденції. Цикл науково-біографічних розвідок відкриває стаття про академіка М. П. Василенка, 150-річчя від дня народження якого нещодавно широко відзначила наукова громадськість.

І. Б. УСЕНКО

Ігор Борисович Усенко, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України, завідувач відділу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

М. П. ВАСИЛЕНКО: СТОРІНКИ ВЕЛИКОГО ЖИТТЯ

Розповідь про видатних вітчизняних правознавців доцільно почати з величної постаті одного з основоположників української історико-правової науки, громадського і державного діяча Миколи Прокоповича Василенка.

Майбутній український академік народився 2 (14) лютого 1866 р. в родині дрібного службовця в с. Есмань Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині – селище Червоне Сумської області). Середню освіту здобув у шестикласній Глухівській прогімназії та Полтавській гімназії*.

Із самого дитинства майбутній академік виховувався в атмосфері поваги до права і порядку, в оточенні людей, більшою чи меншою мірою пов'язаних із юридичною практикою. Так, батько вченого, Прокоп Іванович після здобуття початкової освіти у Глухівському училищі деякий час працював писарем у повітовому суді, згодом служив діловодом поліцейської дільниці (стану), а в Есмань приїхав вже обіймаючи посаду станового пристава. За спогадами М. П. Василенка, це «була людина розумна, чесна, з великими юридичними та адміністративними здібностями; його юридичні поради цінилися сусідами, які часто доручали йому переведення складних справ, хоча він і не мав юридичної освіти»¹.

Двоє батькових братів теж певною мірою були причетні до юриспруденції: Василь Іванович служив начальником в'язниці в Орлі, а Єгор Іванович у цьому ж місті мав юридичну практику. Дядько ж Миколи Прокоповича по матері, Павло Дмитрович Павловський, усе життя віддав державній службі і завершив свою військову кар'єру у званні ротмістра корпусу жандармів.

Такі сімейні традиції на могли не справити вплив на молодше покоління Василенків. На підтвердження цього варто згадати, що юристом за фахом став молодший брат ученого, відомий революційний діяч Костянтин Прокопович Василенко.

Для характеристики устремлень і настроїв, які існували в оточенні вченого, звернемо увагу й на те, що на самому початку життєвого шляху, під час навчання у Глухівській прогімназії в Миколи Василенка було двоє добрих друзів: В. А. Косинський (з ним вони майже чотири роки разом прожили на одній квартирі), який згодом став відомим економістом і правознавцем, деканом юридичного факультету Новоросійського університету в Одесі, та О. І. Александровський – майбутній товариш прокурора Київської судової палати.

До того ж протягом двох років навчання у полтавській гімназії Микола жив у друга родини, присяжного повіреного П. Г. Васькова, який не лише надав безплатну квартиру, а й по-батьківськи наглядав за молодим гімназистом. Згодом разом зі своїм старшим товаришем Микола Прокопович їздив 1895 р. в туристичну подорож до Німеччини, Швейцарії, Італії та Туреччини, у нього неодноразово зупинявся під час роботи в полтавських архівах.

У 1885 р. за рекомендацією знайомого лікаря Микола Прокопович вступив до Дерптського (нині – Тартуського) університету на медичний факультет. Але протягом перших півроку навчання, які у випускників російських гімназій передували опануванню основного курсу, він змінив свої плани і став студентом історико-філологічного факультету (історичний відділ, підвідділ російської історії). Серед його викладачів були

© І. Б. Усенко, 2016

* Стаття ґрунтується на спогадах і щоденниках М. П. Василенка та документальних джерелах, виявлених автором і його колегами-василенкознавцями упродовж багаторічних науково-біографічних досліджень. Вона узагальнює попередні публікації автора, зокрема вступні нариси до трьох томів вибраних творів М. П. Василенка, які побачили світ у 2006–2008 рр.

відомі на той час учені: філолог, спеціаліст з германських говірок Лео Майер, історик античного мистецтва Георг Лешке, філософ Густав Тейхмюллер, філолог-славіст Іван Бодуен де Куртене та інші. Найбільший вплив на становлення особистості Миколи Василенка мав відомий історик Олександр Брикнер. Зокрема, від свого вчителя вчений перейняв потяг до ґрунтовності, систематичності, глибокого аналізу історіографії досліджуваних проблем.

У 1890 р. М. П. Василенко закінчив університет і отримав звання кандидата російської історії. Його кандидатська праця «Критичний огляд літератури з історії земських соборів» дістала схвальні відгуки, і молодого дослідника збиралися залишити при університеті для підготовки до викладацької діяльності.

Окремо зауважимо, що під час навчання в Дерпті на історико-філологічному факультеті одним з найближчих друзів Микола Прокоповича був студент-юрист Є. Д. Синицький (у майбутньому викладач Московського університету і Демидовського юридичного ліцею, автор кількох праць із проблем викладання права²). Жив Василенко на квартирі в місцевому юриста Купфера. А головний керівник його наукових студентських пошуків відомий історик О. Г. Брикнер на початку своєї кар'єри кілька років викладав в училищі правознавства у Санкт-Петербурзі.

У ці ж студентські роки виявився й очевидний потяг Миколи Прокоповича до суспільної діяльності. Він входив до марксистського гуртка, який заснував 1888 р. в університеті доктор Максиміліан Леснік, певний час очолював товариство російських студентів, брав участь у численних студентських громадсько-політичних заходах, зокрема, виступив з рефератом про життя і творчість Т. Г. Шевченка на влаштованому студентами в лютому 1887 р. вечорі пам'яті Кобзаря. Серед знайомих і друзів М. П. Василенка в цей час були студенти-народовольці М. Ф. Оміров, С. К. Шарий і В. В. Стратонов. «Сумнівні», з погляду влади, зв'язки Миколи Прокоповича навіть викликали у 1889 р. поліцейський обшук у його помешканні. Хоча нічого особливо компрометуючого і не знайшли, але відтоді ім'я Василенка вже фігурувало у відповідних жандармських картотеках.

Можливо, саме громадянська позиція молодого історика призвела до того, що попечитель навчальної округи не дав згоди на залишення його професорським стипендіатом при університеті. Хоча не менш вірогідним є й те, що далось взнаки залишення праці в Дерпті через русифікаторську політику влади О. Г. Брикнером, а це автоматично перекривало шлях до професури всім його учням.

У такому контексті вже певною закономірністю виглядає те, що один із перших російських і українських істориків права І. І. Дитятін, який з 1889 р. викладав державне право у Дерпті, дав Василенкові рекомендаційного листа до ректора Харківського університету з проханням прийняти здібного випускника на кафедру історії руського права. Але як історик, а не юрист, за фахом Микола Прокопович дістав формальну відмову.

Тоді восени 1890 р. він приїхав до Києва з наміром скласти магістерські іспити в місцевому університеті. Йому дозволили слухати лекції професорів В. Б. Антоновича (з історії козаччини) та М. Ф. Владимирського-Буданова (з історії руського права), хоча молодий дослідник і не мав офіційного статусу професорського стипендіата Університету св. Володимира. Відвідував він також практичні заняття, присвячені розгляду джерел давньоруського права – «Руської Правди» та договорів Русі з Візантією.

Перед приїздом до Києва Микола Прокопович дістав від П. Г. Васькова рекомендаційного листа до видатного дослідника української старовини О. М. Лазаревського. Олександр Матвійович щиро заопікувався здібним юнаком і не лише допоміг йому в наукових пошуках, а й увів до кола тогочасної української демократичної інтелігенції.

У Києві тоді існував ряд офіційних та неформальних осередків, що об'єднували викладачів вищих і середніх навчальних закладів, літераторів, митців, любителів старовини чи просто людей, небайдужих до питань культурного і соціального прогресу. Насамперед М. П. Василенко долучився до діяльності «Старої громади» – української культурно-просвітньої і суспільно-політичної організації ліберально-демократичного напрямку, до якої в різні часи входили В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький, О. М. Лазаревський, І. В. Лучицький, О. Я. Кониський, О. Ф. Кістяківський, М. В. Лисенко, В. П. Науменко, М. П. Старицький, О. О. Русов та інші відомі українські діячі.

Неофіційним друкованим органом «Старої громади» був часопис «Киевская старина», і Микола Прокопович, дякуючи О. М. Лазаревському – одному з засновників журналу, майже відразу після свого приїзду до Києва починає плідно співробітничати з цим виданням. Перша його публікація – рецензія на один із літературно-наукових збірників з'явилася вже в грудневому 1890 р. випуску «Киевской старины»³.

Поступово він і особисто познайомився з більшістю «громадівців». За свідченням Н. Д. Полонської-Василенко, у «старій громаді» Микола Прокопович працював протягом тривалого часу аж до 1933 р., коли в Києві залишилися лише три члени її – Микола Прокопович, Л. М. Старицька-Черняхівська та О. Г. Черняхівський – і громада сконстатувала свою ліквідацію⁴.

Від «Старої громади», проте, віяло певним академізмом і поміркованістю, тому М. П. Василенко згодом потягнувся до молодшого за віком учасників і радикальнішого за програмою дій гуртка «бродників». Таку жартівливу назву мав гурток, який переважно складався з учнів і знайомих професора І. В. Лучицького. До його складу, зокрема, входили майбутні відомі історики П. В. Голубовський, Є. О. Ківлицький, М. М. Молчановський, В. О. М'якогін, Д. М. Петрушевський і В. К. Піскорський. «Бродники» полюбляли здійснювати екскурсії по околицях міста, проводити свої зібрання не лише в оселі Лучицьких, а й у найнесподіваніших місцях, що й спричинило відповідну назву цього гуртка. Проте 1893 р. І. В. Лучицький поїхав у наукове відрядження за кордон і гурток «бродників» у старому вигляді припинив своє існування. Ті з них,

хто залишився в Києві, і в наступні роки часто збиралися на квартирі у Миколи Прокоповича, спільно обмірковуючи різні плани щодо сприяння розвитку громадського життя у місті.

З політичного боку погляди «бродників» характеризувалися критикою самодержавства з позиції раннього конституційного демократизму і показово, що багато з них у майбутньому стали помітними постатями у кадетській партії.

У свої перші роки в Києві М. П. Василенко увійшов до конспіративного осередку доктора М. Д. Фокіна, створеного з увільнених від арештів 1885 р. членів «народної волі». Метою «фокінців» була підготовка і виховання революціонерів, створення нової всеросійської революційної партії. Своім найважливішим завданням вони вважали усунення самодержавства з подальшим проведенням радикальних суспільних перетворень. На думку одного з учасників і дослідників революційного руху Й. М. Мошинського, «це була типова організація перехідного часу, що спрямовувала свою діяльність на теоретичне вироблення нової програми та підготовку кадрів для здійснення... у більш або менш віддаленому майбутньому революційного перевороту»⁵. Організація була розгромлена поліцією 1892 р., однак частині її членів, зокрема й Миколі Прокоповичу, пощастило уникнути арешту.

У листопаді 1891 р. молодого дослідника прийняли до Історичного товариства Нестора Літописця при Університеті св. Володимира. Більшість членів товариства склали професори університету та духовної академії, що накладало специфічний відбиток на всю його діяльність. Панувала безпристрасна академічність, навіть консервативність і благонадійність, зовсім не співзвучні з нагальними потребами тогочасного духовного життя суспільства.

М. П. Василенко та його однодумці-«бродники» вирішили боротися за позитивні зміни в житті товариства, проте ця боротьба, попри окремі тимчасові успіхи (обрання головою товариства 1895 р. О. М. Лазаревського), кардинальних змін усе ж не принесла. А після того, як восени 1896 р. О. М. Лазаревський залишив пост голови товариства, надій на такі зміни і зовсім не залишилося. Утім, Микола Прокопович зробив чимало цікавих доповідей і повідомлень на засіданнях товариства, виклад яких потім друкувався у «Чтениях Исторического общества Нестора-летописца».

Здібний і активний у громадському житті історик став також членом багатьох просвітницьких організацій, зокрема Київського товариства грамотності і комісії народних читань при Київському товаристві лікарів. З молодим запалом він брався за організацію недільних шкіл для дітей і дорослих, влаштував прилюдні популярні лекції, концерти, спектаклі й сам був одним із перших лекторів.

Попри всю заклопотаність громадськими справами, на першому місці в молодого дослідника залишалася служіння науці. За допомогою О. М. Лазаревського він обирає об'єктом дослідження своєї магістерської дисертації монастирське землеволодіння на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.ст. і починає збирати відповідні матеріали в архівах Києва, Харкова, Полтави, Чернігова та інших міст.

Весною 1892 р. Микола Прокопович вдало складає магістерський іспит з російської історії, але під час складання решти екзаменів у грудні того ж року внаслідок великої психологічної та фізичної перевтоми зовсім несподівано на іспиті середніх віків він поринув у стан повної прострації і не зміг вимовити жодного слова. Ця невдача настільки приголомшила юнака, що він на певний час втратив упевненість у собі і ладен був назавжди відмовитись від мрії про наукову кар'єру.

Згодом рани загоїлися, з'явилися сили для нових творчих пошуків, але не для повторної спроби скласти магістерські іспити. Микола Прокопович став вчителем. На межі 1892 і 1893 рр. він дістав місце вчителя методики викладання російської мови у приватній гімназії Антоніни Бейтель, а 1894 р. перейшов працювати вчителем історії у Фундуклеївську жіночу гімназію, поєднуючи цю працю з викладанням російської мови у молодших класах Кадетського корпусу. Працював на педагогічній ниві він досить сумлінно протягом десяти років, за що був нагороджений кількома орденами. Зауважимо, що серед київських гімназичних учителів тієї пори було чимало непересічних особистостей, відомих у майбутньому вчених. Так, у тих аудиторіях, де працював Микола Прокопович, його попередниками або наступниками були, зокрема, академіки Є. В. Тарле та В. І. Щербина.

Водночас М. П. Василенко продовжує співробітничати з часописом «Киевская старина», готує велику кількість статей на замовлення видавців Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона. Побачили світ і ряд монографічних розробок ученого, три випуски підготовленого ним збірника «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии» та деякі інші праці, що беззаперечно свідчили про його творче зростання.

Не згасла і громадська активність ученого. Як і раніше, він був одним із найдійовіших членів багатьох київських наукових і просвітницьких товариств. А 1894 р. гурток київських інтелігентів, душею якого був Микола Прокопович, взяв на себе видання газети «Киевское слово», маючи намір перетворити її на своєрідну громадсько-політичну трибуну. Микола Прокопович став фактичним редактором цього видання. Проте втілити в життя заплановане не вдалося, і через кілька місяців М. П. Василенко та його однодумці змушені були відмовитися від керівництва газетою.

У 1903 р. М. П. Василенко перейшов на державну службу в губернські органи, поєднуючи посади по лінії міністерства фінансів – неодмінного члена губернського присутствія Комітету попечительства про народну тверезість та по лінії міністерства внутрішніх справ – секретаря губернського статистичного комітету. За останньою посадою в його обов'язки, зокрема, входила підготовка систематичних випусків «Пам'ятної книжки Київської губернії». До цієї праці вчений підійшов дуже творчо і в результаті сухий ста-

тистичний збірник доповнився оригінальними відомостями з місцевої історії та етнографії. Зусилля Миколи Прокоповича на перших порах знаходили підтримку тодішнього «хазяїна» губернії Ф. Ф. Трепова. Але після призначення останнього сенатором його наступники почали вбачати у друкуванні етнографічних матеріалів неприпустиме «українофільство». У зв'язку з цим у березні 1905 р. М. П. Василенко залишив посаду у статистичному комітеті, а наприкінці року довелося залишити і працю в губернському присутствії комітету попечительства про народну тверезість, яке губернатор П. С. Савич прагнув перетворити з суто благодійно-просвітницької установи на один із органів боротьби проти наростаючої революції.

Слід наголосити, що Микола Прокопович, не зважаючи на свою працю в «губернських присутствених місцях», аж ніяк не перетворився на слухняного лояльного обивателя. У ці роки вчений став одним із членів гуртка «Освобождение», діяльність якого мала виразний конституційно-демократичний напрям. Разом із Б. О. Кістяківським, В. Я. Железновим, С. М. Булгаковим, М. О. Бердяєвим та Ю. М. Вагнером він належав до керівного ядра цієї групи, в яку також входило чимало відомих учених, літераторів, акторів. При цьому більшість гуртківців водночас входила в Київське літературно-артистичне товариство, що було засновано на початку ХХ ст. і швидко стало одним із основних осередків ліберально-демократичної думки міста. М. П. Василенко був неодмінним учасником усіх заходів цього товариства.

Після залишення державної служби Микола Прокопович вирішив присвятити себе публіцистичній діяльності. Ще 1903 р. разом із кількома однодумцями Василенко взяв до рук керівництво новою газетою «Киевские отклики». Тепер він з головою занурився у стихію журналістського життя, став одним із двох фактичних редакторів газети (другим був В. Я. Железнов). Спектр власних публікацій ученого був надзвичайно різноманітний: передові статті, бібліографічні огляди, рецензії, науково-популярні статті, публіцистика.

У часи першої російської революції в газеті з'явився ряд публікацій, які закликали до встановлення республіканського ладу в Росії. Крім того, редакція стала осередком збирання коштів на користь політичних в'язнів, робітників-страйкарів Києва та Петербурга, саперів – учасників відомого київського повстання 1905 р.

Зрештою ця діяльність стала підставою для порушення кількох кримінальних справ, які розглядалися Київською судовою палатою. На початку 1907 р. М. П. Василенко був визнаний винним у поширенні шляхом публікації злочинних відозв, які закликали до знищення існуючого в Російській державі суспільного ладу, протидії законному розпорядженню влади й містили заклики до народу взяти в свої руки управління країною, і засуджений до ув'язнення в фортеці строком на один рік. Проте, посилаючись на стан здоров'я, засуджений домігся відстрочки виконання покарання.

У пошуках засобів до існування у грудні 1907 р. М. П. Василенко склав екстерном іспити за юридичний факультет Новоросійського (Одеського) університету та захистив у факультеті дипломну працю про т. зв. равликовий запис (договір щодо відчуження права на спадщину – рудимент Литовського Статуту, що зберігався лише у Полтавській і Чернігівській губернії) на ступінь кандидата прав. Успіху цієї справи, безперечно, сприяло те, що деканом згаданого факультету на той час був В. А. Косинський – давній приятель Миколи Прокоповича по ставківській прогімназії. А з січня 1908 р. новоспечений юрист (він же політично засуджений) офіційно став помічником присяжного повіреного Т. О. Куликівського.

Згодом, використовуючи норми тогочасного законодавства, Микола Прокопович домігся заміни річного ув'язнення у фортеці на дев'ятимісячне перебування в одиночній камері, домовився про таку камеру в петербурзьких «Хрестах» (вільні одиночні камери були своєрідним дефіцитом) і після багаторазових нагадувань про себе, зрештою, почав відбувати покарання. Перебував він за ґратами з жовтня 1908 р. по червень 1909 р., віддаючи кожен хвилину самоосвіті, науковій та літературній праці.

Як наслідок, невдовзі після звільнення з ув'язнення наполегливий дослідник восени 1910 р. успішно склав магістерські іспити в Київському університеті, прочитав у березні 1911 р. дві так звані пробні лекції й отримав звання приват-доцента російської історії. Але вченого як політично неблагонадійного не допустили до викладання, тому йому довелося заробляти на життя літературно-науковою та адвокатською працею.

До останньої він приступив у липні 1913 р. у невеличкому містечку Ушиця поблизу Кам'янець-Подільського, заступаючи за згодою місцевого з'їзду мирових суддів на літній період свого доброго знайомого присяжного повіреного О. О. Зновицького. За кілька місяців адвокат-початківець доволі успішно провів близько ста кримінальних і цивільних справ. Набутий досвід давав формальні підстави клопотати про зарахування до складу присяжних повірених. Рада присяжних повірених округу Одеської судової палати задовольнила відповідне прохання М. П. Василенка, про що в січні 1914 р. він дістав офіційне повідомлення. Згодом, коли в березні 1916 р. аналогічна рада відкрилася при Київській судовій палаті, він негайно перевівся до неї⁶.

Проте з набуттям статусу присяжного повіреного реальна адвокатська діяльність М. П. Василенка помітно згасла, оскільки через кілька місяців, у квітні 1914 р. він був обраний головою правління Київського обліково-позичкового товариства взаємного кредиту. Ця добре оплачувана робота, на якій учений залишався аж до 1917 р., хоча і відбирала багато часу, але загалом вирішила всі матеріальні проблеми Миколи Прокоповича.

Саме в період між двома російськими революціями, після свого повернення із в'язниці М. П. Василенко остаточно утвердився як учений-історик, один із найавторитетніших київських громадських діячів.

Так, він узяв участь у кількох великих престижних столичних виданнях «Великая реформа: 1861–1911», «Отечественная война: 1812–1912» (обидва – Москва, видавництво Ситіна) і «Всемирная история профессора Пфлуг-Гартунга» (Санкт-Петербург, видавництво Брокгауза і Ефрона). Микола Прокопович

також став постійним автором Енциклопедичного словника братів Гранат та Нового енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона.

А 1916 р. виходить друком його найбільша історична праця «Очерки по истории Западной Руси и Украины» (майже 30 авторських аркушів), яка охоплювала історичний період від Люблінської унії 1569 р. до возз'єднання України з Росією. Ця праця викликала чимало схвальних відзивів і зміцнила репутацію М. П. Василенка як солідного вченого-історика, глибокого знавця історичних першоджерел і наукової літератури, зваженого і об'єктивного у своїх висновках дослідника.

У 1910 р. Миколу Прокоповича обирають головою історичної секції Українського наукового товариства, а в 1911 р. він стає дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Крім цих двох суто наукових осередків академічного зразка, вчений входив до складу ряду культурно-просвітницьких товариств.

Не цурався М. П. Василенко й політичної діяльності. У 1910 р. він офіційно вступив до кадетської партії (партії народної свободи), в якій перебував аж до виходу її з політичної арени. Водночас учений входив до пацифістського товариства «Друзів миру», до напівпартійної за своєю природою організації прихильників автономії України – «Товариство українських поступовців», до керівного ядра українських масонів⁷ тощо.

А у роки Першої світової війни він став помітною постаттю у київських відділеннях «Союзу міст», «Воєнно-промислового комітету», «Татьянинського комітету», «Товариства допомоги населенню Півдня Росії» та різних інших аналогічних організацій, став одним з фундаторів Київського загальноміського комітету із задоволення потреб, пов'язаних з війною.

За своїми політичними переконаннями на той час учений був послідовним прихильником автономії України в демократично перевлаштованій федеративній Росії. Він був одним із найавторитетніших знавців історії України, писав статті на захист української культури, всіляко підтримував творчі пошуки М. С. Грушевського, зокрема, написав майже двадцять рецензій на різні його праці. Про місце М. П. Василенка в українському русі яскраво свідчить той факт, що ще 1912 р. він став одним із основних (поряд із М. С. Грушевським, О. І. Левицьким, Д. І. Яворницьким) об'єктів критики у сумної слави книзі С. Н. Щеголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма».

Варто окремо охарактеризувати юридичну наукову діяльність М. П. Василенка на цьому етапі його життєвого шляху.

Після прикрої невдачі на магістерських іспитах і краху надій на викладацьку кар'єру в університеті його основним наставником став О. М. Лазаревський, який теж був не лише видатним українським істориком, а й відомим судовим діячем (на той час член Київської судової палати із понад двадцятирічним стажем роботи за фахом).

Василенко обмірковував кілька варіантів теми магістерської дисертації. Одна з них – «Соціально-економічна історія України після Богдана Хмельницького». У листі до свого приятеля В. О. М'якотіна (історика з відчутним потягом до юридичної проблематики) від 7 листопада 1893 р. він підкреслював, що збирається дослідити саме юридичні аспекти теми, насамперед джерела права: Литовський Статут, магдебурзьке право, звичаєве право тощо⁸.

Наступного року Микола Прокопович видав працю, присвячену не стільки історичній, скільки суто юридичній проблемі, – «Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае» (К., 1894 р.). До речі, нині в чинному українському законодавстві інститут сервітуту, відомий ще з римського права, переживає чергове відродження.

Про інтерес до проблем історії держави і права свідчать також публікації дослідника в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона: «Литовско-русское государство» (1896 р.), «Право магдебургское» (1898 р.).

На початку ХХ ст. вчений опублікував «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. М. П. Василенко» (Вип. 1–3; 1901, 1902, 1908 рр.). В них друкувалися документи «Генеральных следствий» 1729–1730 рр. про маєтності Ніжинського і Чернігівського українських полків, що продовжували відповідні публікації вченого про маєтності Київського і Гадяцького полків, опубліковані 1893 р., а у другому випуску видання вперше вводилася до наукового обігу важлива пам'ятка кодифікації українського права «Екстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем сенате по малороссийской экспедиции 1786 года».

Цикл своєрідних юридично-археографічних праць у буремний, сповнений конституційних надій 1905 р. вчений продовжив публікацією тексту Німецької конституції з власною передмовою.

Отже, формально не маючи юридичної освіти, працюючи на стику історії і правознавства, ще в дореволюційну добу, коли українське правознавство розвивалося майже виключно в лоні російської і австрійської науки, Микола Прокопович Василенко, продовжуючи лінію О. Ф. Кістяківського і О. М. Лазаревського, в числі перших привернув увагу до історії т. зв. малоросійського права (до інших фундаторів цього напрямку слід віднести харківського історика Д. П. Міллера і одесита, майбутнього академіка ВУАН М. Є. Слабченка).

Згодом у статусі дипломованого юриста та члена корпорації присяжних повірених, починаючи з 1910 р. (після виходу із в'язниці і успішного складання магістерських іспитів з руської історії в Київському університеті) вчений більше займався наукою, ніж адвокатською діяльністю, обравши темою свого дисертаційного дослідження проблеми розвитку магдебурзького права на Лівобережній Україні.

До реальної юридичної практики Микола Прокопович приступив лише у 1913 р. після недопущення його як неблагонадійного до викладацької праці. Як уже згадувалося, впродовж кількох місяців він займався

адвокатською діяльністю під час з'їзду мирових суддів у м. Ушиця біля Кам'янець-Подільського, що дало змогу йому в січні 1914 р. стати повноправним адвокатом, членом Ради присяжних повірених округу Одеської судової палати, а від 1916 р. – новоствореної Ради присяжних повірених округу Київської судової палати. Як присяжний повірений він був занесений і у списки Юридичного товариства при Київському університеті. Був він членом і наукового товариства при Київському комерційному інституті, що теж об'єднувало переважно економістів і юристів. В адвокатському стані М. П. Василенко перебував до 1917 р., тобто до повернення на державну службу.

Авторитет М. П. Василенка як громадського діяча й науковця сприяв призначенню його після повалення самодержавства на посаду попечителя Київського навчального округу (до речі, округ охоплював три губернії і в дореволюційній бюрократичній ієрархії посада попечителя певний час вважалась навіть вищою за рангом, ніж посада Київського губернатора). А в останні місяці існування Тимчасового уряду вченого призначили товаришем (заступником) міністра освіти Росії. Іншим товаришем міністра в цей час був В. І. Вернадський, з яким 1918 р. М. П. Василенко почав разом опрацьовувати чи принаймні обговорювати ряд цікавих науково-освітніх проєктів, у тому числі і щодо заснування мережі Академій наук – у Сибіру, на Україні тощо

З проголошенням Української Народної Республіки М. П. Василенко долучається до процесу національно-державного будівництва. За Центральної Ради 2 квітня 1918 р. його призначають членом Генерального суду – вищого судового органу України. Політичні здібності М. П. Василенка особливо проявилися за режиму гетьмана П. П. Скоропадського. Фактично саме він, використовуючи власні зв'язки, сформував склад першої гетьманської Ради міністрів, передавши, однак, майже зразу після цього обов'язки голови уряду Ф. А. Лизогубу. Для себе він зберіг відносно скромну посаду міністра освіти (з другої половини червня 1918 р. – міністра народної освіти та мистецтв). Певний час за сумісництвом він також виконував обов'язки міністра закордонних справ. Згодом, 30 липня 1918 р., його офіційно призначили заступником голови уряду. А в серпні 1918 р. М. П. Василенко став Головою (президентом) новоствореного вищого судового органу – Державного Сенату України. Очолював він також і комісію з вироблення законопроекту про вибори до Державного Союму Української Держави.

Окрім того, від 28 квітня 1918 р. М. П. Василенко – професор Київського юридичного інституту. А в червні 1918 р. він був обраний екстраординарним професором кафедри історії західноруського та українського права Київського університету. Викладав Микола Прокопович у роки української революції також у Київському комерційному інституті, Київському юридичному інституті та деяких інших навчальних закладах.

Зауважимо, що завдяки державницькій діяльності вченого було засновано Українську Академію наук, Національну бібліотеку, Державний український архів, Національний музей, Національну галерею мистецтв, українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському, театральний інститут, сотні середніх і початкових українських навчальних закладів.

Особливо великі заслуги вченого в заснуванні вітчизняної Академії наук. Саме під його патронатом, як міністра освіти, діяла очолювана В. І. Вернадським Комісія по виробленню законопроекту про заснування УАН. Показово, що на одному з перших Спільних зібрань Академії в листопаді 1918 р. було вирішено висловити Миколі Прокоповичу «щире привітання та гарячу подяку, що будши міністром народної освіти, Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії наук та й записали нестертими буквами своє ім'я в історію Академії»⁹.

З приходом радянської влади М. П. Василенко, відкинувши пропозиції колишніх колег по Тимчасовому Уряду про виїзд за кордон, зосередився на викладацькій діяльності. Він читав лекції в університеті, інституті народного господарства, приватному юридичному інституті та в ряді інших київських вищих навчальних закладів. У 1920 р. його обрали академіком Української Академії наук по кафедрі історії західноруського та українського права. На цей час він вже мав за плечима низку вагомих публікацій з історії українського права, досвід викладацької, а також адвокатської, судової, законопроектної та іншої державницької діяльності.

Був він обраний і Президентом УАН (виконував ці обов'язки з липня 1921 р. до лютого 1922 р.), але оскільки Наркомат освіти принципово не хотів затверджувати його на цій посаді, добровільно (щоб не псувати стосунків Академії з владою) подав у відставку.

Загалом в Академії М. П. Василенко виконував дуже багато різноманітних обов'язків. Він очолював Комісію для виучування історії західноруського і українського права, Соціально-економічний відділ, Правниче товариство при ВУАН, Історичне товариство Нестора-літописця, Комісію для складання біографічного словника діячів України, а також входив до складу Архівної ради, Археологічної комісії, Всеукраїнського археологічного комітету, Комісії краєзнавства, Комісії для видавання пам'яток письменства, мови та історії й ряду інших постійних і тимчасових установ. Доводилося вченому згідно з дорученням Академії брати участь у вирішенні питань про заснування історико-культурного («наукового») заповідника в Києво-Печерській лаврі, а також у роботі міждержавної комісії із визначення долі найвідомішого архівного зібрання Великого князівства Литовського – Литовської метрики (роботу цієї комісії академік згодом описав у своєму щоденнику).

У 1924 р. вченого було безпідставно засуджено до 10 років позбавлення волі за звинуваченням в участі у контрреволюційній організації «Київський обласний центр дій»¹⁰. Насправді ніякої серйозної контрреволюційної діяльності він не здійснював, хоча і підтримував ідею створення за кордоном своєрідного друкованого органу опозиційної київської інтелігенції. Завдяки численним клопотанням громадськості після семимі-

сячного ув'язнення в «Лук'янівці» у листопаді 1924 р. академік вийшов на волю. Проте це розглядалося як акт помилування з боку влади (офіційно реабілітований Микола Прокопович був лише у 1991 р.).

Подальша наукова діяльність ученого була активною і багатогранною аж до відомого розгрома владою академічної юридичної науки на початку 30-х років. В Українській Академії наук учений створив наукову школу, здобутки якої в галузі дослідження історії української держави і права багато в чому і досі залишаються неперевершеними. Особисто академік опублікував класичну юридично-археографічну працю «Матеріали до історії українського права» (Київ, 1929 р.); одним із перших дав юридичний аналіз конституції П. Орлика і приватної кодифікації Ф. Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських»; був автором біографічних досліджень про наукову творчість І. М. Каманіна, Б. О. Кістяківського, І. М. Балінського, О. І. Левицького, а також таких історико-юридичних розвідок, як «Кременецький ліцей і університет св. Володимира» (Київ, 1923 р.), «Як скасовано Литовського статута» (Київ, 1926 р.), «Територія України XVII віку» (Київ, 1927 р.), «Правне положення Чернігівщини за польської доби» (Київ, 1928 р.) та інші. Вчений був редактором 6 томів (у 4 кн.) «Записок соціально-економічного відділу» і 7 випусків «Праць комісії для вивчення західноруського та українського права». Готував він до друку разом із В. О. Романовським і двотомне видання корпусу магдебурзьких привілеїв та грамот українським містам, яке, на жаль, залишилося незавершеним (окремі матеріали цього видання вже у наш час були віднайдені й опубліковані В. І. Ульяновським та його колегами)¹¹.

Провідною ідеєю наукових пошуків М. П. Василенка, його співробітників і учнів було те, що українське право є цілком самостійною галуззю і потребує не стільки вивчення в контексті розвитку загальноросійського права, скільки самостійного вивчення, як такого, що має значення для ряду суспільних наук (правознавства, історії, соціології тощо).

Творчість Василенка-правознавця надзвичайно сучасна за своєю методологією і напрямками досліджень. Його можна вважати основоположником таких нових наукових напрямів, як юридична біографістика, юридична історіографія і юридичне джерелознавство. Досі не реалізованими залишаються задуми очолюваної ним Комісії для вивчення історії західноруського і українського права про видання багатотомного корпусу пам'яток українського права (пропозиція М. Є. Слабченка), курсу історії українського права (ідея О. О. Малиновського), нарисів історії дослідження українського права (незакінчена праця М. П. Василенка). Втрачено і підготовчі матеріали до видання «Словника української юридичної старовини», що збиралися під керівництвом І. Ю. Черкаського починаючи з 1925 р.

Помер М. П. Василенко 3 жовтня 1935 р. після тривалої хвороби, що переслідувала його кілька останніх років. Похований на Лук'янівському кладовищі.

Після смерті вченого його ім'я та діяльність стали діставати дедалі негативнішу офіційну оцінку, а наукові праці фактично були поступово вилучені з обігу. Наукова і громадсько-політична реабілітація науковця відбулася лише наприкінці 80-х років. У 1991 р. він був повністю реабілітований і у кримінальній справі 1924 р.

Слід окремо наголосити на конкретних наукових здобутках ученого. Як уже зазначалося, наукове визнання він здобув ще в дореволюційні часи своїми ґрунтовними дослідженнями «малоросійської історії». Серед кількохсот його праць найбільший резонанс викликали: фундаментальна монографія «Очерки по истории Западной Руси и Украины» (Київ, 1916 р.), одна з перших у національній науці історіографічних праць «К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя» («Киевская старина», 1894 р.); археографічні публікації «Генеральних слідств про маєтності українських полків 1729–1730 рр.». Вчений першим увів до наукового обігу відому нині юридичну пам'ятку «Экстракт из указов, инструкций и учреждений... 1756 года», опублікував ряд змістовних статей про Велике князівство литовське, магдебурзьке право тощо.

У пореволюційний час, працюючи в Українській Академії наук, він опублікував класичну юридико-археографічну працю «Матеріали до історії українського права» (Київ, 1929 р.); одним із перших дав юридичний аналіз конституції П. Орлика і відомої пам'ятки «Суд і розправа в правах малоросійських»; підготував аналітичні нариси про наукову творчість Б. О. Кістяківського, О. І. Левицького, І. М. Каманіна, І. М. Балінського, а також цікаві історико-юридичні розвідки «Кременецький ліцей і Університет св. Володимира» (Київ, 1923 р.), «Як скасовано Литовського статута» (Київ, 1926 р.), «Територія України XVII віку» (Київ, 1927 р.), «Правне положення Чернігівщини за польської доби» (Київ, 1928 р.) та інші. За редакцією вченого вийшло 7 випусків «Праць комісії для вивчення західноруського та українського права» і 6 томів (у 4 кн.) «Записок соціально-економічного відділу». Він зробив значний внесок у розроблення наукових основ української історико-правової науки, зокрема, визначення її предмету та методологічних засад.

Вчений згуртував навколо себе плеяду непересічних дослідників історії українського права – Л. О. Окіншевича (Окіншевича), С. Г. Борисенка, І. Ю. Черкаського, С. М. Іваницького-Василенка та інших, які разом у межах діяльності академічної комісії створили наукову школу, здобутки якої в галузі дослідження історії української держави і права багато в чому й досі залишаються неперевершеними¹².

Основна заслуга М. П. Василенка та його учнів полягала в тому, що саме вони своєю творчістю переконливо довели, що українське право слід вивчати не стільки в контексті розвитку загальноросійського права, як це робили попередні дослідники, скільки як таке, що «має свій самостійний інтерес для правника, історика й соціолога»¹³.

Крім того, вчений зробив вагомий внесок у розвиток в Україні архівної справи, сприяв розвитку археографії і археології, був одним з основоположників вітчизняної біографістики. У дореволюційний час він входив до Чернігівської і Полтавської губернських учених архівних комісій, а на початку 1920 р. був головою Архівної ради Київського архівного управління, яке утворилося з реорганізованого в 1919 р. архівно-бібліотечного відділу при Міністерстві освіти¹⁴.

Кілька слів про суто людські якості М. П. Василенка. Зі спогадів сучасників (рівно як і з власної творчості вченого) вимальовується образ розважливого, неквапливого дослідника, котрий знає все про справу, якою займається, і не поспішає зі скороспілними висновками й авантюрними діями. Як і багато передових науковців того часу, він усім серцем віддавався громадській діяльності, вважаючи громадське служіння обов'язком кожної інтелігентної людини. В особистих стосунках був щирим, але принциповим.

У молоді роки Микола Прокопович пережив романтичне кохання (його обраниця Софія Василівна Тарновська – донька відомого українського багатія-мецената в останню хвилину відмовилась обвінчатись проти волі батьків), що наклало відбиток на значну частину його подальшого особистого життя. Лише 8 квітня 1923 р. (через чотири роки після смерті Софії) він одружився з Наталією Дмитрівною Полонською, колишньою своєю ученицею гімназії, а на час одруження вже професором історії Київських жіночих курсів. Згодом Н. Д. Полонська стала одним із корифеїв історичної науки в українській діаспорі, автором відомого курсу історії України.

Багаторічна дружба, теплі, майже сімейні стосунки пов'язували Миколу Прокоповича з родиною Требінських: Марією Миколаївною (вдовою сина І. В. Лучицького), її сином Дмитром та донькою Оленою. Серед щирих друзів М. П. Василенка були також відомі науковці та громадські діячі: В. І. Вернадський, В. М. Доманицький, В. Я. Желєзнов, Є. О. Ківлицький, О. І. Левицький, В. Л. Модзалевський, В. О. М'якотін, В. П. Науменко, Д. М. Петрушевський та багато інших непересічних особистостей.

Після проголошення незалежності України творчість академіка повернулася до наукового обігу, його ім'я як основоположника та другого президента Всеукраїнської академії наук широко шанується академічним загалом, побачили світ тритомник вибраних творів академіка та низка науково-біографічних видань про нього. Дедалі більше громадськість звертається і до державницької діяльності М. П. Василенка, віддаючи належне його політичній толерантності й внеску в розбудову української державності та офіційно визнаючи його одним із борців за незалежність України.

¹ Цит. за кн.: Микола Прокопович Василенко / *Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б.* – К.: Наук. думка, 1991. – С. 13. Далі матеріали, зібрані автором цього нарису і його колегами під час підготовки згаданої біографічної праці, використовуються без спеціальних посилань.

² Див.: *Чубинский М. П.* Памяти Е. Д. Синицкого (род 30 апреля 1866 г. – ум. 6 марта 1915 г.) / М. П. Чубинский. – М., 1915.

³ *Василенко Н. П.* Рец.: Касперов В. И. (ред.) Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» за 1890 г. – Вып. 4. – Х., 1890. – С. 144, 166. / Н. Василенко // *Киевская старина.* – 1890. – Т. 31 – Кн. 12 (дек.). – С. 546–549.

⁴ *Полонська-Василенко Н. Д.* Спогади / Наталія Полонська-Василенко. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 370.

⁵ *Мошинский И. Н.* (Юзеф Конарский). На путях к первому съезду Р.С.-Д.Р.П. 90-е годы в Киевском подполье / И. Н. Мошинский (Юзеф Конарский). – М., 1928. – С. 23.

⁶ 1-й отчет Совета присяжных поверенных округа Киевской судебной палаты с 26 марта 1916 г. по 1 января 1917. – К., 1917. – С. 14.

⁷ Див.: *Николаевский Б. И.* Русские масоны и революция / Б. И. Николаевский. – [Б. м.]: Терра, 1990. – С. 53.

⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 542 (Василенко М. П.), оп. 1, спр. 44, арк. 141–144.

⁹ Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 186.

¹⁰ *Усенко І. Б.* «Київського обласного центру дій» справа 1923–1924 ВУАН / І. Б. Усенко // *Енциклопедія історії України.* – Т. 4. – К.: Наук. думка, 2007. – С. 280–283.

¹¹ Корпус Магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років ХХ століття / Автори-упорядники *В. І. Андрейцев, В. І. Ульяновський, В. А. Короткий.* – К., 2000. – 214 с.

¹² Докладніше див.: *Усенко І. Б.* Українська історико-юридична наука та «Руська правда» / І. Б. Усенко // *Антологія української юридичної думки.* Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – К., 2002. – С. 24–27; *Усенко І. Б.* Державно-правові інститути козацької України як об'єкт досліджень вітчизняних істориків права / І. Б. Усенко // *Антологія української юридичної думки.* Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. – К., 2003. – С. 9–19.

¹³ *Василенко М. П.* Передмова до видання «Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 1» // *Василенко Микола Прокопович. Вибрані твори у трьох томах.* – Т. 2: Юридичні праці. – К.: Юрид. думка, 2006. – С. 257.

¹⁴ Докладніше див.: *Загорецька О.* Василенко Микола Прокопович / Олена Загорецька // *Українські архівісти: Біобібліографічний довідник.* – Вип. 1. – К., 1999. – С. 61–63.

Резюме

Усенко І. Б. М. П. Василенко: сторінки великого життя.

У статті розглядаються життєвий і творчий шлях та наукова спадщина фундатора та другого президента Всеукраїнської академії наук академіка М. П. Василенка. Стаття започатковує в журналі нову рубрику «Видатні правознавці України».

Ключові слова: Україна, історія держави і права, Гетьманат П. П. Скоропадського, суспільне життя, академічна юридична наука, юридична біографістика, М. П. Василенко.

Резюме

Усенко И. Б. Н. П. Василенко: страницы великой жизни.

В статье рассматриваются жизненный и творческий путь, научное наследие основателя и второго президента Всеукраинской академии наук академика Н. П. Василенко. Статья открывает в журнале новую рубрику «Выдающиеся правоведы Украины».

Ключевые слова: Украина, история государства и права, Гетьманат П. П. Скоропадского, академическая юридическая наука, Н. П. Василенко.

Summary

Usenko I. M. P. Vasylenko: pages of the great life.

This article examines the life and creative path, the scientific heritage of the founder and second President of the All-Ukrainian Academy of Sciences academician M. P. Vasylenko. The article opens in the magazine new column «Outstanding lawyers of Ukraine».

Key words: Ukraine, history of state and law, the Hetmanate P. P. Skoropadsky, academic legal science, M. P. Vasylenko.